

ارائه چارچوب مفهومی سبک کسب و کار اسلامی

ابراهیم کلانتری*

اسماعیل کلانتری**

فاطمه محمودی***

حمید مقامی****

پذیرش نهایی: ۹۴/۱۱/۱۴

دریافت مقاله: ۹۴/۳/۱۹

چکیده

در این پژوهش نگارنده با مطالعه متون اسلامی و مفاهیم کسب و کار به دنبال شناسایی و ارائه چارچوب مفهومی سبک کسب و کار اسلامی به عنوان یکی از عوامل سبک زندگی اسلامی پرداخته است. این پژوهش از نوع کاربردی و گردآوری داده‌ها از نوع کیفی - کمی است. نمونه آماری در بخش کیفی، آیات و روایات اسلامی و در بخش کمی، ۱۰۸ نفر از خبرگان علوم اسلامی است. روش تحلیل داده‌ها در بخش کیفی، کدگذاری و در بخش کمی، تحلیل عاملی تأییدی به روش حداقل مربعات جزئی است. یافته‌های پژوهش نشان‌دهنده وجود هشت بُعد در سبک کسب و کار اسلامی است که به ترتیب اهمیت عبارت است از: ملاحظات خاص کسب و کار، اخلاق فردی، اخلاق کسب و کار، باور به خدا، ملاحظات بازاریابی و فروش، ویژگیهای شخصیتی، ملاحظات مالی کسب و کار، و ملاحظات مدیریتی کسب و کار. این هشت بُعد در دو گروه ابعاد عام فردی و خاص شغلی قرار می‌گیرد و مجموعاً ۶۴ جزء دارد. بدیهی است تحقق سبک کسب و کار اسلامی علاوه بر تبیین چارچوب مفهومی، مستلزم مشارکت همه ارکان جامعه در سطوح خرد، میانی و کلان است.

کلید واژه‌ها: سبک کسب و کار اسلامی، سبک زندگی اسلامی، دین، آیات و روایات، روش حداقل مربعات جزئی.

* ekalantari@ut.ac.ir

** دانشیار دانشگاه تهران

*** نویسنده مسئول: دانشجوی دکتری سیاست‌گذاری علم و فناوری دانشگاه تربیت مدرس

esmaelkalantari@yahoo.com

fatemehmahmoodil@yahoo.com

**** دانشجوی دکترای روانشناسی دانشگاه الزهراء (س)

maghami8@gmail.com

***** دانشجوی دکترای فلسفه تعلیم و تربیت دانشگاه اصفهان

مقدمه

سبک زندگی از مفاهیمی است که در رشته‌های گوناگون علمی نظیر جامعه‌شناسی، روانشناسی، دین‌شناسی، مطالعات فرهنگی و پزشکی مورد مطالعه و پژوهش است (شریفی، ۱۳۹۱ الف: ۵۱). اگر چه مفهوم سبک زندگی قریب به یک صد سال است که در ادبیات پژوهش‌های علمی راه یافته در چند دهه اخیر به صورت جدی مورد توجه اندیشمندان قرار گرفته است. در ایران نیز قریب به دو دهه است که پژوهشهایی درباره سبک زندگی انجام شده است. یکی از رویکردهای پژوهش درباره سبک زندگی، تحقیق درباره عوامل و ابعاد است که سبک زندگی را تشکیل می‌دهد. منظور از عوامل، مصداقهای عینی سبک زندگی نظیر مصرف، مسکن، پوشش، تغذیه، روابط اجتماعی، کسب و کار، تفریح، اوقات فراغت و موارد مشابه است.

کسب و کار به عنوان یکی از عوامل سبک زندگی، مستقیم یا غیر مستقیم در بسیاری از پژوهشها بررسی شده است (چینی^۱، ۱۹۹۶؛ گلپتیس^۲، ۱۹۹۰؛ ۳۷: ۱۳۹۲؛ موسوی گیلانی، ۱۳۹۲: ۱۲۳ و ۱۲۴؛ احمدوند، ۱۳۹۲: ۵۷ - ۷۹؛ محمدی ری شهری، ۱۳۸۱: ۱۶؛ حاجیانی، ۱۳۸۸: ۸؛ شریفی، ۱۳۹۱ ب: ۲۸۳ تا ۲۹۲). اسلام به عنوان دینی جامع، که سبک معینی از زندگی را تعریف می‌کند، آموزه‌های گوناگونی را درباره عوامل سبک زندگی ارائه می‌کند. آیات و روایات فراوانی درباره عوامل گوناگون سبک زندگی در منابع اسلامی مشاهده می‌شود. به رغم غنای منابع دینی، تعداد مطالعاتی که عامل دین را در سبک زندگی در نظر گرفته، بسیار اندک است. بیشتر مطالعات سبک زندگی در دنیای غرب انجام شده است و با توجه به گسترش بی‌اعتنایی نسبت به دین در غرب، پژوهشهای اندکی در پی این بوده‌اند تا تأثیر دین و دینداری را بر سبک زندگی ارزیابی کنند (فاضلی، ۱۳۸۲: ۱۰۳). در آیات قرآن کریم و روایات ائمه معصومین (ع)، سبک کسب و کار به صورت ویژه‌ای مورد توجه است. پیامبر اعظم (ص) در باب اهمیت کسب و کار می‌فرماید: «عبادت و پرستش خداوند هفتاد جزء دارد که بالاترین و برترین جزء آن، طلب روزی حلال است» (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۵؛ ۷۸). بنابراین شناخت سبک کسب و کار اسلامی به عنوان یکی از عوامل سبک زندگی اسلامی از موضوعات مهم و راهبردی است؛ لیکن در پژوهشهای اخیر و با رویکردهای جدید علمی مورد تدقیق و تحقیق کافی قرار نگرفته است.

1 - Chaney

2 - Glyptis

نگارنده در این پژوهش به دنبال شناسایی چارچوب مفهومی سبک کسب و کار اسلامی است. در واقع نگارنده به دنبال پاسخ به این پرسش است که چارچوب مفهومی سبک کسب و کار اسلامی، چه ابعاد و اجزایی دارد. برای دستیابی به این مقصود، آیات قرآن کریم و روایات ائمه معصومین (ع) درباره کسب و کار بدقت گردآوری و مطالعه، و سپس از طریق روش علمی کیفی - کمی به شناسایی چارچوب مفهومی سبک کسب و کار اسلامی پرداخته شد. نوآوری این پژوهش، ارائه چارچوب مفهومی جدیدی از سبک کسب و کار اسلامی است.

مبانی نظری

سبک زندگی

آدلر^۱، که بسیاری از اندیشمندان او را مُبدع مفهوم سبک زندگی می‌دانند، می‌گوید سبک زندگی یعنی کلیت بی‌همتا و فردی زندگی که همه فرایندهای عمومی زندگی، ذیل آن قرار می‌گیرد (آدلر، ۱۹۵۶: ۱۹۱). گیدنز^۲ معتقد است سبک زندگی رفتارهایی است که به جریان عادی زندگی روزمره تبدیل شده است؛ جریانهایی که در لباس پوشیدن، غذا خوردن، شیوه‌های کنش و محیط دلخواه برای ملاقات دیگران جلوه می‌کند (کوکرهام^۳ و همکاران، ۱۹۹۷: ۳۲۱). کاویانی بیان می‌کند سبک زندگی، شیوه‌ای نسبتاً ثابت است که فرد اهداف خود را به وسیله آن پی می‌گیرد. این شیوه‌ها، حاصل زندگی دوران کودکی فرد است؛ به عبارت دیگر سبک زندگی، بُعد عینی و کمیت‌پذیر شخصیت افراد است (کاویانی، ۱۳۹۰: ۲۸). طیف فعالیت‌های افراد در هر عرصه از زندگی می‌تواند سازنده سبک زندگی آنها در آن عرصه باشد (فاضلی، ۱۳۸۲: ۸۰). حاجیانی، سبک زندگی را مجموعه رفتارها و الگوهای کنش‌های هر فرد می‌داند که به ابعاد هنجاری و معنایی زندگی معطوف باشد و نشان‌دهنده کم و کیف نظام باورها و کنش‌های هر فرد است (حاجیانی، ۱۳۹۱: ۸).

دین و سبک زندگی

اولین پژوهش جامعه‌شناختی جدی درباره تأثیر دین بر سبک زندگی، پژوهش وبر^۴ درباره

1 - Adler

2 - Giddens

3 - Cockerham

4 - Weber

اخلاق پروتستانی و روح سرمایه‌داری است. آن چنانکه او کالونیسیم را توصیف می‌کند می‌توان آن را سبک زندگی خواند؛ محدود کردن مصرف یا ارزشهای اخلاقی و دینی (فاضلی، ۱۳۸۲: ۱۰۳). وبر بیان می‌کند در زمانی که آخرت به معنای همه چیز است، آموزه‌های دینی به طور قطع در سرشت قومی و سبک زندگی فرد تأثیر دارد (وبر، ۱۳۷۳: ۱۶۷). بوردیو^۱ با الهام از دیدگاه وبر معتقد است با برآورده شدن ضرورتها و نیازهای فرد، او فرصت می‌یابد تا به فعالیتها و داراییهای سبک ببخشد و از انتخابهای زیبایی‌شناختی خود لذت ببرد. دین می‌تواند بر نوع و میزان نیازمندیهای فرد اثر گذارد و بدین ترتیب در فرایند سبک‌دهی به زندگی مؤثر واقع شود (مهدوی کنی، ۱۳۹۰: ۲۲۶). زیمل^۲ نیز درباره رابطه دین و سبک زندگی می‌گوید اگر کل تحول روحی به نتیجه غایی خود برسد، دین را به نوعی شیوه مستقیم زندگی بدل می‌کند که به اصطلاح در سمفونی زندگی، نه آهنگی واحد بلکه کلید کل سمفونی است. زندگی - در تمامی جنبه‌های دنیوی خود یعنی کنش و ایمان، تفکر و احساس - در کل، تحت نفوذ ترکیب منحصر به فردی از فروتنی و سرخوشی، تنش و صلح، ضعف و تقدس قرار می‌گیرد که ما آن را به هیچ طریق دیگری غیر از دینی بودن نمی‌توانیم توصیف کنیم (زیمل، ۱۳۸۰: ۲۴۱).

سبک زندگی اسلامی

کاویانی معتقد است سبک زندگی اسلامی به این دلیل که سبک است به رفتار می‌پردازد و با شناختها و عواطف ارتباط مستقیم ندارد؛ ولی به این دلیل که اسلامی است، نمی‌تواند با عواطف و شناختها بی‌ارتباط باشد. بر این اساس در سبک زندگی اسلامی، عمق اعتقادات و عواطف و نگرش فرد سنجیده نمی‌شود، بلکه رفتارهای فرد مورد سنجش قرار می‌گیرد؛ اما هر رفتاری که بخواهد مبنای اسلامی داشته باشد، باید حداقلهایی از شناختها و عواطف اسلامی را پشتوانه خود قرار دهد (کاویانی، ۱۳۹۲: ۱۸). عیوضی بیان می‌کند مراد از سبک زندگی مؤمنانه، سبک زندگی مبتنی بر ارزشهای نهادینه شده برخاسته از دین اسلام است (عیوضی، ۱۳۹۱: ۴۹). سبک زندگی در جوامع مسلمان بر اثر عمل به آداب، اخلاق و اعتقادات دینی به دست می‌آید و در نتیجه عمل به آموزه‌های دینی حاصل می‌شود. در واقع سبک زندگی اسلامی، آن بخش از رفتارهایی است که افزون بر اینکه نباید با فقه و شریعت مخالف باشد، باید از منظومه فکری، معرفت‌شناسی،

1 - Bourdieu

2 - Simmel

هستی‌شناسی و انسانشناسی مسلمانان برآید (موسوی گیلانی، ۱۳۹۲: ۱۲۹ و ۱۳۰). آجیلی و بیکی (۱۳۹۲: ۱۰۵) معتقدند، اسلام به عنوان کاملترین مکتب زندگی، جامعترین و در عین حال زیباترین سبک زندگی را مطرح کرده که با خواست فطری بشر نیز مطابق است و برای تمامی جزئیات زندگی فردی و اجتماعی بر اساس زیربنای فطری و وجودی انسان دستورالعمل ارائه کرده است؛ از جمله این ساحت‌ها می‌توان به موارد سیمای ظاهر، چگونگی سکونت و محل آن، کار، خودرو، کالاهای مصرفی، خوراک، ارتباط زن و مرد، روابط اجتماعی و موارد بسیار دیگر اشاره کرد که همگی در مسیری هماهنگ شکل گرفته است. از آنجا که اسلام بر فطرت الهی انسان استوار است، این سبک زندگی نیز فطرت‌پایه است.

سبک کسب و کار اسلامی

قرآن کریم در آیات متعددی به تبیین بخشی از سبک کسب و کار اسلامی می‌پردازد؛ برای نمونه می‌توان به سوره مبارکه بقره آیات ۲۵۴، ۲۷۵، ۲۸۰، ۲۸۲، نساء آیات ۵ و ۲۹، توبه آیه ۲۴، نور آیه ۳۷، فاطر آیه ۲۹، جمعه آیات ۹ و ۱۱ و مطففین آیات ۱ تا ۳ اشاره کرد. جدول ۱ بخشی از این آیات را نشان می‌دهد.

روایات متعددی نیز از نبی مکرم اسلام (ص) و ائمه معصومین (ع) در تبیین و تشریح سبک کسب و کار اسلامی نقل شده؛ از آن جمله روایات گوناگونی است که در کتابهای اربعه - الکافی، مَنْ لَا يَحْضُرُهُ الْفَقِيه، الْاِسْتَبْصَارُ فَيَمَّا اخْتَلَفَ مِنَ الْاَخْبَارِ، تَهْذِيبُ الْاَحْكَامِ - بیان شده است. اعتبار روایات این کتابها و وجوب عمل به آنها به صورت کلی در همه دوره‌ها مورد اجماع و اتفاق فقیهان شیعه بوده است (صدر حسینی، ۱۳۸۵: ۱۰۲) و شیخ انصاری آن را از ضروریات مذهب می‌داند (انصاری، ۱۴۱۹ق، ج ۱: ۱۹۰). کلینی در جلد پنجم کتاب الکافی ذیل عنوان کتاب المعیشه، روایات متعددی را در حوزه سبک کسب و کار اسلامی بیان می‌کند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵: ۶۵ تا ۳۱۹). ابن بابویه نیز در جلد سوم کتاب مَنْ لَا يَحْضُرُهُ الْفَقِيه ذیل عنوان کتاب المعیشه، احادیث بسیاری را در این باره نقل می‌کند (ابن بابویه، ۱۴۱۳ق، ج ۳: ۱۵۶ تا ۳۱۳). هم‌چنین شیخ طوسی در جلد سوم کتاب الْاِسْتَبْصَارُ فَيَمَّا اخْتَلَفَ مِنَ الْاَخْبَارِ ذیل عناوین کتابُ الْمَكَاسِبِ و کتابُ الْبُيُوعِ (طوسی، ۱۳۹۰ق الف، ج ۳: ۱۵۷ تا ۴۸۴) و در جلد ششم کتاب تَهْذِيبُ الْاَحْكَامِ ذیل عنوان کتابُ الْمَكَاسِبِ، روایات فراوانی را درباره سبک کسب و کار اسلامی ذکر می‌کند (طوسی، ۱۴۰۷ق ب، ج ۶: ۳۲۱ تا ۳۸۸).

جدول ۱: نمونه آیات درباره سبک کسب و کار اسلامی

ردیف	سوره / آیه	مفهوم سبک کسب و کار	ترجمه آیه
۱	بقره / ۲۵۴	انفاق	ای کسانی که ایمان آورده‌اید از آنچه به شما ارزانی داشته‌ایم انفاق کنید پیش از اینکه روزی بیاید که در آن نه داد و ستدی هست و نه دوستی و نه شفاعتی و کسانی که با ترک انفاق به کفر روی می‌آورند، سخت ستمکارند.
۲	بقره / ۲۷۵	پرهیز از رباخواری	کسانی که ربا می‌خورند، زندگی و معاش خود را برپا نمی‌دارند مگر مانند برپا داشتن کسی که شیطان بر اثر تماس، او را آشفته کرده و خرد را از ربوده است؛ این بدان سبب است که آنان گفتند جز این نیست که داد و ستد هم مانند ربا است و خداوند داد و ستد را حلال و ربا را حرام کرده است.
۳	بقره / ۲۸۰	پرهیز از سخت‌گیری در دریافت - اعطای صدقه	و اگر تنگدستی که از پرداخت وام خود ناتوان است وجود داشته باشد، باید تا آن‌گاه که تمکن یابد به او مهلتی بدهید. البته بخشیدن وام به او و صدقه به حساب آوردن آن برای شما بهتر و سودمندتر است؛ اگر بدانید.
۴	بقره / ۲۸۲	تنظیم و ثبت قرارداد	... آری تمام قراردادهای خود را بنویسید، مگر اینکه داد و ستدی نقدی باشد که کالا و بهای آن را میان خود دست به دست می‌گردانید که در این صورت بر شما باکی نیست که آن را ننویسید؛ ولی هرگاه خرید و فروش کردید بر آن گواه بگیرید ...
۵	نساء / ۵	مشارکت با افراد دانا	و اموال یتیمان را که در اختیار شماست و خدا اموال را سبب برپایی زندگی شما مردم قرار داده است به کم خردانشان ندهید که آن را تباه می‌سازند، بلکه از درآمد آن به ایشان خوراک و پوشاک دهید و با آنان به نیکی سخن بگویید.
۶	نساء / ۲۹	جلب رضایت طرفین	ای کسانی که ایمان آورده‌اید در اموالی که میان شما دست به دست می‌گردد به ناروا تصرف نکنید و با سبب‌های نادرست آنها را از دست مردم خارج نکنید و صاحب نشوید؛ مگر اینکه داد و ستدی برخاسته از توافق شما باشد...

ادامه جدول ۱: نمونه آیات درباره سبک کسب و کار اسلامی

ردیف	سوره / آیه	مفهوم سبک کسب و کار	ترجمه آیه
۷	توبه / ۲۴	توجیه اقتصادی کسب و کار	ای پیامبر به آنانی که ایمان آورده‌اند بگو اگر پدران و پسران و برادران و همسران و خویشاوندانتان و اموالی که گرد آورده‌اید و تجارتی که از کسادهای بیم دارید و خانه‌هایی که آنها را خوش می‌دارید، نزد شما از خدا و پیامبرش و جهاد در راه او محبوبتر است و اینها مانع رفتن شما به جهاد شده‌اند، منتظر باشید تا خدا فرمان خود را اجرا کند...
۸	نور / ۳۷	یاد خدا در کسب و کار	مردانی در آن خانه‌ها تسبیح خدا می‌گویند که نه هیچ تجارتی و نه هیچ خرید و فروشی آنان را از یاد خدا و برپا داشتن نماز و پرداخت زکات باز نمی‌دارد.
۹	فاطر / ۲۹	انفاق	همانا کسانی که کتاب خدا، قرآن را تلاوت می‌کنند و نماز را با مداومت بر آن برپا داشته‌اند و از آنچه روزی آنان کرده‌ایم، گاه در نمان برای دور ماندن از ریا و گاه آشکارا برای ترغیب دیگران، انفاق کرده‌اند. اینان به تجارتی دل بسته‌اند که هرگز کسادی ندارد و تباه نمی‌شود.
۱۰	جمعه / ۹	یاد خدا در کسب و کار	ای کسانی که ایمان آورده‌اید، چون در روز جمعه برای نماز جمعه بانگ اذان داده شد به سوی نماز که ذکر خداست بشتابید و داد و ستد و دیگر کارها را واگذارید؛ این برای شما بهتر است، اگر بدانید.
۱۱	جمعه / ۱۱	یاد خدا در کسب و کار	ای پیامبر، قدرناشناسانِ معارف دینی چون داد و ستدی یا طبل و دهلی را ببینند به سوی آن روی می‌آورند و پراکنده می‌شوند و تو را در حالی که به قرائت خطبه نماز جمعه ایستاده‌ای رها می‌کنند بگو پاداشی که نزد خداست از آن طبل و دهلی و از آن داد و ستد بهتر است و خداوند بهترین روزی‌دهندگان است.
۱۲	مطففین / ۳-۱	پرهیز از کم فروشی	وای بر کسانی که از پیمانانه و ترازو می‌کاهند. همانان که چون به پیمانانه از مردم چیزی می‌گیرند، تمام می‌ستانند و چون به پیمانانه یا ترازو به آن چیزی می‌دهند، کم می‌دهند و زیان می‌رسانند.

پیشینه پژوهش

پژوهشهای متعددی درباره اخلاق و آداب کسب و کار در پژوهشهای پیشین ملاحظه می‌شود؛

لیکن تا کنون پژوهشی به منظور شناسایی چارچوب مفهومی کسب و کار اسلامی انجام نشده است. در جدول ۲ تعدادی از پژوهشهایی که درباره اخلاق و آداب کسب و کار اسلامی انجام شده، ذکر شده است.

جدول ۲: مروری بر پژوهشهای اخلاق و آداب کسب و کار اسلامی (محقق ساخته)

ردیف	نام پژوهشگر (سال انتشار)	عنوان پژوهش	موضوعات بررسی شده
۱	کلینی (۱۴۰۷ق)	الکافی (کتاب المعیشه)	گردآوری روایات ائمه معصومین (ع)
۲	ابن بابویه (۱۴۱۳ق)	من لایحضره الفقیه (کتاب المعیشه)	گردآوری روایات ائمه معصومین (ع)
۳	شیخ طوسی (۱۳۹۰ق الف)	الاستبصار (کتاب المکاسب و کتاب البیوع)	گردآوری روایات ائمه معصومین (ع)
۴	شیخ طوسی (۱۳۹۰ق ب)	تهذیب الاحکام (کتاب المکاسب)	گردآوری روایات ائمه معصومین (ع)
۵	شیخ انصاری (۱۳۷۰)	المکاسب	جامع‌ترین مباحث فقهی کسب و کار
۶	جوادی آملی (۱۳۹۱)	مفاتیح الحیات	آداب تجارت حلال بر اساس روایات
۷	ایروانی (۱۳۸۸)	آداب و اخلاق داد و ستد	آداب پیش از تجارت، هنگام تجارت و پس از تجارت
۸	خنیفر و همکاران (۲۰۱۱)	شناسایی ابعاد و اجزای ارزشهای اسلامی کار در بخش خدمات عمومی ایران ^۱	شناسایی ۲۷ شاخص در قالب هشت بُعد
۹	علامه مجلسی (۱۳۹۲)	آداب و سنن و اخلاق اسلامی	فضایل و رذایل اخلاقی هنگام کسب و کار
۱۰	کلانتری (۱۳۸۴)	اخلاق و آداب کسب و تجارت	کمالات و کاستیهای آداب کسب و تجارت
۱۱	شریفی (۱۳۹۱ ب)	اخلاق و سبک زندگی	تعدادی از آداب کسب و کار
۱۲	عزیزی و همکاران (۱۳۹۲)	میزان رعایت رفتارهای اخلاقی اسلامی	شناسایی شش رفتار اخلاقی اسلامی هنگام فروش
۱۳	نصرتی (۱۳۹۱)	مهارت کسب و کار	آداب تجارت در اسلام
۱۴	رحیمی (۱۳۹۰)	تجارت موفق	آداب خرید و فروش در نگاه اسلام

1 - Identifying the Dimensions and Components of Islamic Work Values (IWW) for Public services sector of Iran

روش پژوهش

این پژوهش، کاربردی، و داده‌های آن به شیوه آمیخته اکتشافی (کیفی - کمی) گردآوری شده است. در بخش کیفی از روش توصیفی با استفاده از تحلیل اسناد^۱ بهره گرفته شده است که به توصیف و تفسیر آنچه هست می‌پردازد (دلاور، ۱۳۸۷: ۲۳۵). در بخش کیفی، پژوهشگر با مراجعه به منابع دست اول دینی نظیر قرآن کریم، کتابهای چهارگانه روایی شیعه و سایر کتابهای روایی به جمع‌آوری آیات و روایاتی می‌پردازد که درباره کسب و کار است. روش نمونه‌گیری در بخش کیفی، هدفمند (و نه احتمالی) است؛ لذا بر اساس اطلاعات قبلی و با عنایت به هدف پژوهش (دلاور، ۱۳۸۷: ۹۸)، نمونه‌برداری طی مراحل پژوهش توسعه می‌یابد. در این روش وقتی داده‌ها به اشباع رسید، نمونه‌برداری متوقف می‌شود (گلاسر و استراوس، ۱۹۶۷: ۱۰۲). روش تحلیل در بخش کیفی، اکتشافی، و برای این منظور از روش کدگذاری در سه مرحله اولیه، باز و محوری استفاده شده است.

در بخش کمی از روش پیمایشی و توزیع پرسشنامه استفاده شده است؛ بدین منظور اجزا و ابعاد الگویی که در بخش کیفی استخراج شد در قالب پرسشنامه‌ای با ۸۳ پرسش به ۱۰۸ نفر از خبرگان علوم اسلامی داده شد. حجم نمونه در بخش کمی بر اساس مبانی نظری باید حداکثر ده برابر بیشتر از تعداد اجزای بزرگترین بُعد باشد (اسرایت^۲، ۲۰۰۰: ۴۹؛ چین^۳ و همکاران، ۱۹۹۶: ۷۶)؛ بدین ترتیب حجم نمونه لازم و کافی حدود ۹۰ نفر است که با انتخاب ۱۰۸ نفر، حجم نمونه مناسب است. منظور از خبرگان علوم اسلامی، متخصصانی هستند که حداقل ده سال در حوزه علوم اسلامی مشغول به تحصیل و تدریس هستند؛ سطح سه حوزه را گذرانده، و چندین سال در درس مکاسب تحصیل و تدریس کرده‌اند. میانگین سالهای ارتباط با حوزه برای خبرگان نمونه مورد نظر ۱۸/۵ سال است. روش نمونه‌گیری در بخش کمی، روش تصادفی ساده است. تحلیل بخش کمی با استفاده از دو نرم‌افزار smart PLS و spss انجام شده است. تحلیل عاملی تأییدی^۴ با استفاده از روش حداقل مربعات جزئی^۵ و با نرم‌افزار اسمارت پی ال اس و اولویت‌بندی^۶ ابعاد و استخراج

- 1 - Document Analysis
- 2 - Srite
- 3 - Chin
- 4 - Confirmatory Factor Analysis
- 5 - Partial Least Squares (PLS)
- 6 - Ranking

برخی ویژگیهای آمار توصیفی با استفاده از نرم افزار اس پی اس انجام شده است. علت استفاده از نرم افزار اسمارت پی ال اس برای تحلیل عاملی تأییدی، وابستگی کمتر به اندازه نمونه، سطح سنجش متغیرها و نرمال بودن توزیع است (امانی و همکاران، ۱۳۹۱: ۴۱).

روایی و پایایی بخش کیفی با استفاده از روش نظام مند، گردآوری، تلخیص و طبقه بندی مستندات، استفاده از نظر خبرگان و اصلاحات مورد نظر مورد تأیید قرار گرفت. روایی^۱ پرسشنامه با استفاده از نظر خبرگان و شاخص میانگین واریانس^۲ استخراج شد و پایایی^۳ پرسشنامه با استفاده از دو شاخص آلفای کرونباخ و پایداری مرکب^۴ مورد تأیید قرار گرفت. محاسبات مربوط به روایی و پایایی در بخش تجزیه و تحلیل یافته های پژوهشی ذکر شده است.

یافته های پژوهشی

تجزیه و تحلیل یافته های بخش کیفی

در بخش کیفی، پس از گردآوری آیات و روایات درباره سبک کسب و کار اسلامی از قرآن کریم و منابع دست اول حدیثی با استفاده از روش کدگذاری در سه مرحله کدگذاری اولیه، باز و محوری به شناسایی، تلخیص و طبقه بندی عوامل اقدام شد. در این مرحله، ۸۳ جزء در نه بُعد شناسایی شد. یافته های مطالعه کیفی در جدول ۳ ذکر شده است.

-
- 1 - Validity
 - 2 - Average Variance Extracted (AVE)
 - 3 - Reliability
 - 4 - Composite Reliability

جدول ۳: ابعاد و اجزای سبک کسب و کار اسلامی - یافته‌های بخش کیفی (محقق ساخته)

ردیف	جزء	بعد	ردیف	جزء	بعد	ردیف	جزء	بعد
۱	خوش اخلاقی	اخلاق فردی	۲۹	پرهیز از دخالت در کار دیگران	اخلاق کسب و کار	۵۶	تقوای الهی و یاد خدا	بار به خدا
۲	صداقت		۳۰	پرهیز از فریب		۵۷	انگیزه درست	
۳	امانتداری		۳۱	پرهیز از پنهان کردن عیب		۵۸	محوریت حق	
۴	انصاف		۳۲	پرهیز از سوء استفاده از اعتماد		۵۹	شکرگزاری از خدا	
۵	صبر و بردباری		۳۳	پرهیز از سوء استفاده از گرفتاری		۶۰	خواندن دعا	
۶	وفای به عهد		۳۴	پرهیز از کم فروشی		۶۱	طلب خیر و برکت از خدا	
۷	جوانمردی		۳۵	پرهیز از تقلب		۶۲	انتخاب کسب و کار حلال	
۸	پرهیز از ستم		۳۶	پرهیز از احتکار		۶۳	یادگیری احکام کسب و کار	
۹	پرهیز از دروغ		۳۷	سنجش منصفانه		۶۴	پرهیز از سوگند	
۱۰	پرهیز از خیانت در امانت		۳۸	پرهیز از امروز و فردا کردن		۶۵	پرهیز از فساد	
۱۱	روحیه کسب و کار	ویژگیهای شخصیتی	۳۹	پرهیز از واسطه‌گری غیرضروری	ملاحظات مدیریتی کسب و کار	۶۶	پرهیز از کسب و کار بین‌الظلعین	ملاحظات بازاریابی و فروش
۱۲	جدیت و تلاش		۴۰	پرهیز از غش		۶۷	پرهیز از انگیزه نادرست	
۱۳	مهارت و تخصص		۴۱	مدیریت درست		۶۸	پرهیز از کسب و کار حرام	
۱۴	مخاطره‌پذیری		۴۲	تعادل و میانه‌روی		۶۹	جلب رضایت	
۱۵	دانش		۴۳	مشارکت با افراد مطمئن		۷۰	تبلیغات درست	
۱۶	تحمل ابهام		۴۴	تنظیم و ثبت قرارداد		۷۱	تبلیغات واقعی	
۱۷	علاقه به کار		۴۵	واردات کالا و فناوری		۷۲	پرهیز از تبلیغات منفی علیه دیگران	
۱۸	سخرخیزی		۴۶	مدیریت مخاطره		۷۳	افزایش کیفیت	
۱۹	پرهیز از ترس		۴۷	واگذاری برخی از کارها به دیگران		۷۴	احترام به مشتری	
۲۰	پرهیز از تنبلی		۴۸	برنامه‌ریزی و هدفمندی		ملاحظات مالی کسب و کار	۷۵	
۲۱	پرداخت وجوه شرعی	۴۹	پرهیز از معامله با افراد نامطمئن	۷۶	بیمه و ضمانت سرمایه‌گذاری			
۲۲	صدق و انفاق	۵۰	کسب و کار داخلی	۷۷	جذب سرمایه‌گذاری خارجی			
۲۳	پرهیز از رباخواری	۵۱	کسب و کار فرا منطقه‌ای	۷۸	گردش سرمایه و سرمایه‌گذاری			
۲۴	پرهیز از رشوه‌خواری	۵۲	پرهیز از مشارکت با افراد نادان	۷۹	پرهیز از جمع‌آوری مال			
۲۵	پرهیز از تبعیض در قیمت‌گذاری	ملاحظات شرعی مالی	۵۳	پذیرش پشیمانی	۸۰		تعیین دقیق دستمزد کارگر	
۲۶	پرهیز از چانه زدن بعد از معامله		۵۴	ارائه تسهیلات	۸۱		پرداخت دستمزد کارگر	
۲۷	پرهیز از گرانفروشی		۵۵	پرهیز از سختگیری در دریافت سود	۸۲		به کارگیری تسهیلات	
۲۸	پرهیز از افزایش غیر واقعی قیمت				۸۳		پرهیز از کسب بدون سود	

همان‌طور که در جدول ۳ ملاحظه می‌شود، الگوی اولیه حاصل از بخش کیفی شامل ۸۳ جزء و ۹ بُعد است. در جدول ۴، نمونه‌ای از اسناد آیات و روایات مربوط به یک جزء از هر بُعد ذکر شده است. به دلیل پرهیز از طولانی شدن مقاله از ذکر اسناد سایر اجزا خودداری می‌شود.

جدول ۴: اسناد آیات و روایات مربوط به یک جزء از هر یک از ابعاد نه گانه (محقق ساخته)

ردیف	اسناد (آیات و روایات)	جزء	بُعد
۱	مردانی که نه تجارت و نه کسب و کار، آنان را از یاد خدا باز نمی‌دارد (نور/ ۳۷).	تقوای الهی و یاد خدا	باور به خدا
۲	کسانی که کتاب الهی را تلاوت می‌کنند و نماز را بر پا می‌دارند و از آنچه به آنان روزی داده‌ایم پنهان و آشکار انفاق می‌کنند، تجارتی [پرسود] و بی‌زیان و خالی از کساد را امید دارند (فاطر/ ۲۹).	صدقه و انفاق	ملاحظات شرعی مالی
۳	ای کسانی که ایمان آورده‌اید اموال یکدیگر را به باطل [از طریق نامشروع] نخورید مگر اینکه کسب و کاری با رضایت شما انجام گیرد (نساء/ ۲۹).	جلب رضایت	ملاحظات بازاریابی و فروش
۴	و هنگامی که خرید و فروش می‌کنید، شاهد بگیرید ... (بقره/ ۲۸۲).	تنظیم و ثبت قرارداد	ملاحظات مدیریتی
۵	امام صادق (ع): هر گاه روزی تو از کسب و کاری تأمین می‌شود، آن را حفظ کن [شغلت را تغییر مده] (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۳/ ۱۶۹).	توجیه اقتصادی (سودآوری)	ملاحظات مالی کسب و کار
۶	امام علی (ع): کاسب ترسو محروم است و کاسب شجاع بهره‌مند (محدث نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۱۳/ ۲۹۴).	مخاطره‌پذیری	ویژگیهای شخصیتی
۷	امام صادق (ع): هر بنده‌ای که در کسب و کار، مسلمانی را اقاله [پذیرش فسخ معامله به درخواست طرف پشیمان] کند، خدا روز قیامت از لغزش او درگذرد (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵/ ۱۵۳).	پذیرش پشیمانی	تسهیلات
۸	پیامبر اعظم (ص): در گفت‌وگوی معامله برادر مؤمنت وارد نشو (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۴/ ۵).	دخالت در کار دیگران	اخلاق کسب و کار
۹	پیامبر اعظم (ص): سه گروه را خدا بی حساب به بهشت درمی‌آورد ... : ... کاسب راستگو ... (ابن بابویه، ۱۴۰۳ق: ۸۰).	صداقت	اخلاق فردی

بدین ترتیب الگوی اولیه سبک کسب و کار اسلامی شامل نه بُعد و ۸۳ جزء پس از تحلیل

داده‌ها در بخش کیفی به دست آمد. نظر به تکمیل و تصحیح این الگو در بخش کمی و به منظور پرهیز از تکرار، تنها به ذکر ابعاد و اجزای الگو، که در جدول ۳ بیان شده، بسنده می‌شود. الگوی نهایی در بخش بحث، نتیجه‌گیری و پیشنهادها ذکر شده است.

تجزیه و تحلیل یافته‌های بخش کمی

با توزیع پرسشنامه بین ۱۰۸ نفر از خبرگان، داده‌ها با استفاده از دو نرم‌افزار اسمارت پی ال اس و اس پی اس تحلیل شد؛ بدین ترتیب الگوی اولیه، که شامل ۸۳ جزء و نه بُعد است با نرم‌افزار اسمارت پی ال اس بررسی شد. نتایج تحلیل نشان داد که الگوی اولیه با اندکی تغییر قابل تأیید است؛ لذا به منظور تأیید آن، تعدادی از اجزا و ابعاد در یکدیگر ادغام، تعدادی از اجزا و ابعاد حذف و یک بُعد دیگر به نام ملاحظات خاص به الگوی اولیه اضافه می‌شود. الگوی نهایی شامل هشت بُعد و ۶۴ جزء با نرم‌افزار مورد تأیید است.

پایایی الگوی نهایی در نرم‌افزار اسمارت پی ال اس با دو شاخص آلفای کرونباخ و پایایی مرکب بررسی می‌شود. مقدار حداقل برای این دو شاخص بر اساس مبانی نظری، ۰/۷ است. روایی الگو نیز توسط شاخص میانگین واریانس استخراج شده که حداقل آن ۰/۵ است، بررسی می‌شود (داوری، ۱۳۹۱: ۷-۱۰). اندازه این سه شاخص برای الگوی نهایی در جدول ۵ ذکر شده است.

جدول ۵: اندازه شاخصهای آلفای کرونباخ، پایایی مرکب و میانگین واریانس استخراج شده برای الگوی نهایی

(محقق ساخته)

ردیف	نام بُعد	آلفای کرونباخ	پایایی مرکب	میانگین واریانس استخراج شده
۱	اخلاق کسب و کار	۰/۸۲۷	۰/۸۵۴	۰/۵۰۰
۲	اخلاق فردی	۰/۸۵۱	۰/۸۸۴	۰/۵۰۰
۳	ملاحظات مدیریتی کسب و کار	۰/۸۶۳	۰/۸۹۳	۰/۵۰۰
۴	ملاحظات بازاریابی و فروش	۰/۸۲۴	۰/۸۷۷	۰/۵۹۰
۵	باور به خدا	۰/۸۰۶	۰/۸۶۰	۰/۵۰۰
۶	ملاحظات مالی کسب و کار	۰/۷۴۸	۰/۸۳۱	۰/۵۰۰
۷	ملاحظات خاص کسب و کار	۰/۵۹۵	۰/۷۱۳	۰/۵۰۰
۸	ویژگیهای شخصیتی	۰/۸۴۷	۰/۸۸۸	۰/۵۲۱
۹	کل الگو	۰/۹۳۰	۰/۹۴۲	۰/۶۴۶

همان‌طور که در جدول ۵ ملاحظه می‌شود، اندازه هر سه شاخص از حداقل مورد پذیرش بیشتر است. در جدول ۶ اندازه بار عاملی^۱ (ضریب مسیر) و آماره^۲ تی^۲ که با نرم‌افزار اسمارت پی ال اس برای هر یک از ابعاد محاسبه شده، ذکر شده است. بر اساس مبانی نظری، مقدار حداقل برای بار عاملی برابر ۰/۴ و برای آماره تی برابر ۱/۹۶ است (داوری، ۱۳۹۱: ۱۲ - ۱۴).

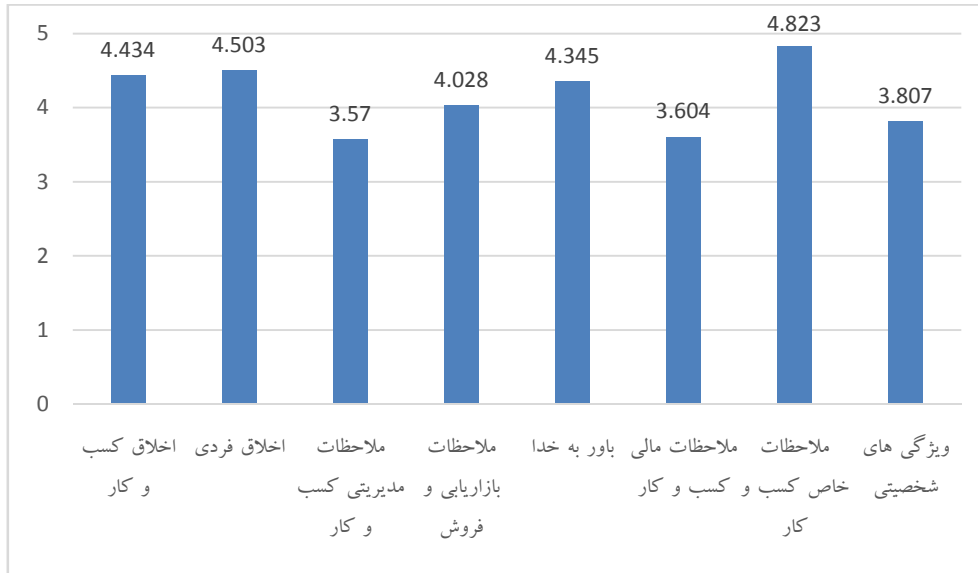
جدول ۶: اندازه بار عاملی و آماره تی برای همه ابعاد الگوی نهایی (محقق ساخته)

ردیف	بُعد	بار عاملی	آماره تی
۱	اخلاق کسب و کار	۰/۷۲۵	۱۷/۴۲۸
۲	ملاحظات مدیریتی کسب و کار	۰/۹۰۲	۳۷/۴۱۶
۳	اخلاق فردی	۰/۸۵۲	۳۳/۹۸۸
۴	ملاحظات بازاریابی و فروش	۰/۸۷۳	۲۹/۳۱۷
۵	باور به خدا	۰/۸۱۵	۲۴/۹۹۸
۶	ملاحظات مالی کسب و کار	۰/۸۵۱	۳۶/۶۹۸
۷	ویژگیهای شخصیتی	۰/۸۴۸	۲۸/۴۱۰
۸	ملاحظات خاص کسب و کار	۰/۴۰۰	۵/۴۱۰

بدین ترتیب اندازه هر دو شاخص بار عاملی و آماره تی برای همه ابعاد در میزان مناسب ارزیابی می‌شود. به منظور پرهیز از طولانی شدن مقاله از ذکر اندازه بار عاملی و آماره تی برای اجزای الگو خودداری می‌شود. بنابراین الگوی نهایی شامل هشت بُعد و ۶۴ جزء با نرم‌افزار تأیید می‌شود. به منظور اولویت‌بندی ابعاد هشتگانه الگوی نهایی از مقایسه میانگین استفاده می‌شود. نمودار ۱ میانگین هر یک از ابعاد را نشان می‌دهد.

1 - Factor Loading

2 - T Statistics

نمودار ۱: میانگین ابعاد هشتگانه سبک کسب و کار اسلامی

با مقایسه اندازه میانگین، ابعاد سبک کسب و کار اسلامی به ترتیب اولویت عبارت است از: ملاحظات خاص کسب و کار، اخلاق فردی، اخلاق کسب و کار، باور به خدا، ملاحظات بازاریابی و فروش، ویژگی‌های شخصیتی، ملاحظات مالی کسب و کار و ملاحظات مدیریتی کسب و کار؛ بدین ترتیب چارچوب مفهومی سبک کسب و کار اسلامی شامل ۲ گروه، هشت بعد و ۶۴ جزء مطابق شکل ۱ ارائه می‌شود.

ابعاد عام فردی

۱. بعد باور به خدا	۲. بعد اخلاق فردی
۱.۱. تقوای الهی و یاد خدا	۱.۲. خوش اخلاقی
۲.۱. انگیزه کسب رضایت خدا	۲.۲. صداقت
۳.۱. محوریت حق	۳.۲. امانت داری
۴.۱. شکرگزاری از خدا	۴.۲. انصاف
۵.۱. خواندن دعا و طلب خیر و برکت از خدا	۵.۲. صبر و بردباری
۶.۱. صدقه و انفاق در راه خدا	۶.۲. وفای به عهد
۳. بعد ویژگیهای شخصیتی	
۱.۳. دانش	۳.۳. جدیت و تلاش
۲.۳. مخاطره پذیری	۴.۳. علاقه به کار
۵.۳. روحیه کسب و کار	۷.۳. سحرخیزی
۶.۳. تحمل ابهام	

ابعاد خاص شغلی

۴. بعد ملاحظات مدیریتی کسب و کار	۵. بعد ملاحظات مالی کسب و کار
۱.۴. مدیریت عاقلانه در کسب و کار	۱.۵. توجیه اقتصادی (سودآوری) کسب و کار
۲.۴. مدیریت مخاطره در کسب و کار	۲.۵. گردش سرمایه و سرمایه گذاری در کسب و کار
۳.۴. برنامه ریزی و هدفگذاری در کسب و کار	۳.۵. بیمه و ضمانت سرمایه گذاری در کسب و کار
۴.۴. مشارکت با افراد مطمئن و دانا در کسب و کار	۴.۵. جذب سرمایه گذاری خارجی در کسب و کار
۵.۴. تعادل و میانه روی در تلاش	۵.۵. به کارگیری تسهیلات نظیر تقسیط در کسب و کار
۶.۴. واردات کالا و فناوری	۶.۵. تعیین دقیق دستمزد کارگر و پرداخت آن
۷.۴. کسب و کار داخلی	
۸.۴. برونسپاری در کسب و کار	
۹.۴. پرهیز از کسب و کار با افراد تازه به دوران رسیده	
۱۰.۴. مهارت و تخصص در کسب و کار	
۶. بعد ملاحظات بازاریابی و فروش	۷. بعد اخلاق کسب و کار
۱.۶. تبلیغات واقعی (نه بزرگ‌نمایی) در کسب و کار	۱.۸. پرهیز از فریب و غش در کسب و کار
۲.۶. افزایش کیفیت کالا و خدمات	۲.۸. پرهیز از تقلب در کسب و کار
۳.۶. احترام به مشتری	۳.۸. پرهیز از احتکار در کسب و کار
۴.۶. جلب رضایت مشتری	۴.۸. پرهیز از کم فروشی در کسب و کار
۵.۶. پرهیز از تبلیغات منفی علیه محصولات رقیبان	۵.۸. پرهیز از پنهان کردن عیب کالا و خدمات
۶.۶. پذیرش پشیمانی	۶.۸. پرهیز از سوء استفاده از اعتماد مشتری
۷.۶. ارائه تسهیلات در کسب و کار	۷.۸. پرهیز از امروز و فردا کردن
۸.۶. پرهیز از سخت گیری در دریافت	۸.۸. پرهیز از دخالت در کسب و کار دیگران
۹.۶. پرهیز از گران فروشی در کسب و کار	۹.۸. پرهیز از تبعیض در قیمت‌گذاری کالا و خدمات
۱۰.۶. پرهیز از افزایش غیر واقعی قیمت	۱۰.۸. پرهیز از چانه زدن پس از معامله
۸. بعد ملاحظات خاص کسب و کار	
۱.۸. انتخاب کسب و کار حلال	۲.۸. یادگیری احکام (فقه) کسب و کار
۴.۸. پرهیز از رباخواری	۵.۸. پرهیز از رشوه‌خواری
	۶.۸. پرهیز از سوگند در معامله
	۷.۸. پرهیز از فساد

شکل ۱: چارچوب مفهومی سبک کسب و کار اسلامی (محقق ساخته)

بحث و نتیجه‌گیری

بر اساس مبانی نظری، چارچوب نظری پژوهش، آیات قرآن کریم، روایات ائمه معصومین (ع) و تحلیل داده‌های بخش کیفی و کمی، چارچوب مفهومی سبک کسب و کار اسلامی استخراج می‌شود. شکل ۱، چارچوب مفهومی سبک کسب و کار اسلامی را نشان می‌دهد.

همان‌طور که در شکل ۱ ملاحظه می‌شود، سبک کسب و کار اسلامی شامل دو گروه، هشت بُعد و ۶۴ جزء است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که از نظر آیات و روایات، یک فرد یا سازمان برای انتخاب سبک کسب و کار اسلامی، لازم است دو گروه ابعاد عام فردی و خاص شغلی را مراعات کند. ابعاد ناظر بر ویژگیهای فردی شاغل شامل سه بُعد باور به خدا، اخلاق فردی و ویژگیهای شخصیتی است. هر کدام از این ابعاد، اجزایی دارد (شکل ۱). منظور از ابعاد خاص شغلی، ابعاد و اجزایی است که بر ویژگیهای کسب و کار و کاسب ناظر است. ابعاد خاص شغلی شامل پنج بُعد ملاحظات مدیریتی کسب و کار، ملاحظات مالی کسب و کار، ملاحظات بازاریابی و فروش، اخلاق کسب و کار و ملاحظات خاص کسب و کار است و هر کدام از این ابعاد اجزایی دارد (شکل ۱).

مطالعه پژوهشهای پیشین نشان می‌دهد که تعدادی از عوامل این پژوهش در پژوهشهای سایر پژوهشگران نیز مورد توجه قرار گرفته است. در کتابهای چهارگانه روایی شیعه، گردآوری احادیث به شیوه موضوعی انجام شده است؛ لیکن استخراج مفاهیم کسب و کار مورد توجه نبوده است. ابعاد اخلاق فردی، اخلاق کسب و کار و ملاحظات خاص کسب و کار بویژه مواردی که در حوزه احکام شرعی قرار می‌گیرد، توسط انصاری به تفصیل و به شیوه‌ای نوآورانه مورد تدقیق و تحقیق قرار گرفته است. انصاری هم‌چنین به بررسی آرا و اندیشه‌های سایر فقیهان پیش از خود نیز پرداخته است. پژوهشهای بسیاری نیز درباره اخلاق کسب و کار و اخلاق تجارت انجام شده است. به‌رغم پژوهشها تا کنون چارچوب مفهومی جامعی انجام نشده است که ابعاد گوناگون سبک کسب و کار اسلامی را مورد بررسی قرار دهد. نوآوری این پژوهش، ارائه چارچوب مفهومی گسترده و جامعی است که ابعاد گوناگون سبک کسب و کار اسلامی را تبیین می‌کند.

انتخاب سبک کسب و کار اسلامی در جامعه، پیش از هر عاملی، مستلزم تبیین درست و دقیق ابعاد و اجزای آن است. سازمانهای متولی فرهنگ، چه در حوزه فرهنگ عام نظیر وزارت فرهنگ

و ارشاد اسلامی، سازمان تبلیغات اسلامی، فرهنگستانها و فرهنگسراها و چه در حوزه فرهنگ خاص کسب و کار نظیر وزارت کار، رفاه و تأمین اجتماعی، اتحادیه‌ها و صنف‌ها، انجمنهای اسلامی سازمانها و سایر مراکز مرتبط لازم است در تبیین درست سبک کسب و کار اسلامی اقدام کنند. سیاستگذاران کلان نظیر دولت و مجلس شورای اسلامی می‌توانند با ایجاد بستر لازم نظیر تدوین سیاستها و قوانین تشویقی و تحدیدی برای تحقق سبک کسب و کار اسلامی، کمک کنند. مراکز علمی نظیر دانشگاه‌ها و حوزه‌های علمیه و پژوهشگران حوزه علوم اسلامی و کسب و کار لازم است با تدقیق و تعمیق در متون اسلامی از یک سو و کسب و کار از سوی دیگر به شناسایی سایر اجزا و ابعاد سبک کسب و کار اسلامی بپردازند. در این بین تلاشهای علمی به شیوه اجتهاد حوزوی بسیار ضروری به نظر می‌رسد.

منابع فارسی

- قرآن کریم. ترجمه بر اساس المیزان. قم: دفتر نشر معارف.
- آجیلی، هادی؛ بیکی، مهدی (۱۳۹۲). کالبد شکافی سبک زندگی در جامعه سرمایه‌داری. فصلنامه علمی - پژوهشی فرهنگ مشاوره و روان‌درمانی. س ۴. ش ۱۳: ۸۱ تا ۱۱۰.
- احمدوند، شجاع (۱۳۹۲). کارویژه‌های نظام سیاسی و نقش آنها در تغییر سبک زندگی. فصلنامه علمی - پژوهشی فرهنگ مشاوره و روان‌درمانی. س ۴. ش ۱۳: ۵۷ تا ۷۹.
- امانی، جواد؛ خضری آذر، هیمن؛ محمودی، حجت (۱۳۹۱). معرفی الگویابی معادلات ساختاری به روش حداقل مجذورات جزئی و کاربرد آن در پژوهش‌های رفتاری. مجله برخط دانش روان‌شناختی. س اول. ش ۱: ۴۱ تا ۵۵.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۳ق). من لا یحضره الفقیه. تحقیق علی اکبر غفاری. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۰۳ق). خصال. تصحیح علی اکبر غفاری. قم: انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- انصاری، شیخ مرتضی (۱۴۱۹ق). فرائد الاصول. قم: مجمع الفکر الاسلامی.
- انصاری، شیخ مرتضی (۱۳۷۰). المکاسب. قم: دارالحکمه.
- ایروانی، جواد (۱۳۸۸). فرهنگ روابط اجتماعی در آموزه‌های اسلامی. ج ۲. مشهد: واحد نشر دانشگاه علوم اسلامی رضوی.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۱). مفاتیح الحیات. قم: مرکز نشر اسراء.

- حاجیانی، ابراهیم (۱۳۸۸). جامعه شناسی هویت ایرانی. تهران: انتشارات پژوهشکده تحقیقات استراتژیک.
- حاجیانی، ابراهیم (۱۳۹۱). الگوهای سبک زندگی ایرانیان. تهران: پژوهشکده مرکز تحقیقات راهبردی مجمع تشخیص مصلحت نظام.
- داوری، علی (۱۳۹۱). دوره آموزشی نرم افزار PLS. تهران: دانشکده کارآفرینی دانشگاه تهران.
- دلاور، علی (۱۳۸۷). روش تحقیق در روانشناسی و علوم تربیتی. ویرایش چهارم. تهران: نشر ویرایش.
- رحیمی، عباس (۱۳۹۰). تجارت موفق. تهران: نشرجمال.
- زیمل، گئورگ (۱۳۸۰). تضاد فرهنگ مدرن. ترجمه هاله لاجوردی. فصلنامه ارغنون. ش ۱۸: ۲۴۱.
- شریفی، احمد حسین (۱۳۹۱ الف). سبک زندگی به عنوان شاخصی برای ارزیابی سطح ایمان. فصلنامه علمی پژوهشی معرفت فرهنگی اجتماعی. س ۳. ش ۳: ۵۱.
- شریفی، احمد حسین (۱۳۹۱ ب). همیشه بهار (اخلاق و سبک زندگی اسلامی). قم: نشر معارف نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها.
- صدر حسینی (۱۳۸۵). درباره اعتبار روایات کتب چهارگانه حدیث شیعه. مجله علمی - پژوهشی مقالات و بررسیها. س ۳۹. ش ۲: ۱۰۱ تا ۱۲۷.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۳۹۰ الف). الاستبصار فیما اختلف من الاخبار. تحقیق حسن موسوی خراسان. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۳۹۰ ب). تهذیب الاحکام. تحقیق حسن موسوی خراسان. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- عزیزی، شهریار؛ قنبرزاده میانهی، رضا؛ فخارمنش، سینا (۱۳۹۲). میزان رعایت رفتارهای اخلاقی اسلامی، بررسی موردی فروشندگان لوازم خانگی شهر تهران. فصلنامه علمی - پژوهشی پژوهش نامه اخلاق. س ۶. ش ۱۹: ۷ تا ۳۲.
- عیوضی، غلامحسین (۱۳۹۱). مبانی سبک زندگی مؤمنانه با نگاهی به مکاتب مادی با تأکید بر اقتصاد. فصلنامه مطالعات سبک زندگی. س اول. ش ۲: ۳۵ تا ۶۶.
- فاضلی، محمد (۱۳۸۲). مصرف و سبک زندگی. قم: انتشارات صبح صادق.
- کاویانی، محمد (۱۳۹۰). کمی سازی و سنجش سبک زندگی اسلامی. مجله علمی - پژوهشی روانشناسی و دین. س ۴. ش ۲: ۲۷ تا ۴۴.
- کاویانی، محمد (۱۳۹۲). سبک زندگی اسلامی و ابزار سنجش آن. قم: انتشارات سبحان پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- کلانتری، علی اکبر (۱۳۸۴). اخلاق و آداب کسب و تجارت. شیراز: انتشارات کوشامهر.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ ق). الکافی. تحقیق علی اکبر غفاری و محمد آخوندی. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

مجلسی، محمد باقر (۱۳۹۲). *حلیة المتقین در آداب و سنن و اخلاق اسلامی*. تهران: انتشارات پیام مقدس.
محدث نوری، میرزا حسین طبرسی (۱۴۰۸ق). *مستدرک الوسائل و مستنبط الوسائل*. تحقیق مؤسسه آل‌البیت. قم:
مؤسسه آل‌البیت.

محمدی ری‌شهری، محمد (۱۳۸۱). *میزان الحکمة*. قم: انتشارات دارالحدیث الاولی.
موسوی گیلانی، سید رضی (۱۳۹۲). *چیستی و چرایی سبک زندگی و نسبت آن با دین و مهدویت*. فصلنامه
علمی - پژوهشی مشرق موعود. س ۷. ش ۲۵: ۱۲۳ تا ۱۳۸.

مهدوی کنی، محمد سعید (۱۳۹۰). *دین و سبک زندگی*. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).
نصرتی، نورالدین (۱۳۹۱). *مهارت کسب و کار*. تهران: شرکت چاپ و نشر بین‌الملل سازمان تبلیغات اسلامی.
ویر، ماکس (۱۳۷۳). *اخلاق پروتستانی و روح سرمایه‌داری*. ترجمه عبدالکریم رشیدیان و پریسا منوچهری
کاشانی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

منابع انگلیسی

- Adler, Alfred (1956). *The Individual Psychology of Alfred Adler*. New York: Basic Books Inc.
- Chaney, David (1996). *Lifestyle*. London: Routledge.
- Chin. W.W.; Marcolin, B.; Newsted, P. (1996). A partial least squares latent variable modeling approach for measuring interaction effects: Results from a Monte Carlo simulation study and voice mail emotion/adoption study. *Proceedings of the 17th International Conference on Information Systems*. Cleveland. Ohio.
- Cockerham, William; Rutten, Alfred; Thomas, Abel (1997). Conceptualizing contemporary health lifestyle: Moving beyond Weber. *The Sociological Quarterly*, Vol. 38, No. 2: 321-342.
- Glaser, B.; Strauss, A. (1967). *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. New York: Aldine de Gruyter.
- Glyptis, S. (1990). *Lifestyle and leisure pattern: Methodological approaches*. Prague: Institute for Philosophy and Sociology.
- Khanifar, H.; ZareiMatin, H.; Jandaghi, G. R.; Gholipour, A.; Hassanzadeh, M. H. (2011). Identifying the Dimensions and Components of Islamic Work Values (IWW) for Public services sector of Iran. *European Journal of Social Sciences*. Vol. 22. No. 2: 254-282.
- Srite, M. (2000). The influence of national culture on the acceptance and use of information technologies: An empirical study. *Doctoral dissertation*. Florida State University.

